

Естетичний аспект розвитку мови: здобутки української поетичної фразеології та афористики

Якщо мову розглядати невідривно від творчості, на чому, зокрема, наголошував і що брав за основу всіх своїх філологічних студій Олександр Потебня, то аж ніяк не можна залишати поза увагою не лише коло питань про функціональну варіантність мовної системи, а й проблему мовного розвитку в цілому. Торкаючись цієї проблеми, Леонід Булаховський у монографічному дослідженні «Розвиток літературних мов» визначив головно мовно-літературний характер цього процесу і вказав на естетичну спрямованість поступу вербальної суспільної комунікації. Щодо системи української мови, то естетичні тенденції в її розвитку засвідчують насамперед такі відзначені вченим явища, як евфонізація висловлювання звуковими змінами та вдосконалення фрази.

Спілкування за допомогою мови постійно стикається зі змінністю світоглядних концепцій, наукової картини світу, а також із необхідністю творення нових виразових засобів. Основною творчою лабораторією як естетичної трансформації наявних у мові лексико-фразеологічних засобів образності, так і нагромадження нових образних одиниць, у тому числі семантично цілісних словосполук, фраз, надфразних єдностей, є поетична мова. Названі одиниці передають і закріплюють художню оцінку відтворюваної дійсності, що забезпечує їм також самостій-

ну естетичну вартість. У цій статті робимо спробу з'ясувати питання про формування образно-смыслових єдностей у мові нової української поезії та особливості їх функціонування як естетичних мовних знаків.

Наукове вивчення художніх засобів на рівні поетичної фразеології та афористики має здійснюватися, з одного боку, шляхом виявлення індивідуальних рис мовотворчості поета (що можна спостерігати частіше), з другого, через пізнання впливу мови художньої літератури, особливо поезії, на розвиток системи мови взагалі і в естетичному напрямі зокрема. Поетичні фразеологізми й афоризми мають тенденцію до відриву від ідіостилів і входження в систему виразових засобів літературної мови. Проблема зв'язку художньої мови з літературною, звичайно ж, не обмежується образно-смысловими єдностями, вона досить широка і складна, але важлива теоретично і практично, передусім в аспекті мовної культури. Щодо таких естетично позначених утворень, як поетичний фразеологізм та афоризм, то їхнє функціонування безпосередньо пов'язане з культурою мовлення.

Зауважмо, що поетичний фразеологізм має всі ознаки загально-мовного фразеологізму, так само здебільшого образного, однак його естетична якість є більш відчутною, актуалізованою. Це можна спостерігати на прикладах широко вживаних у художній сфері спілкування образів, а також побажальної формули з *роси і з води*, змістове наповнення і смисл яких поєднуються з естетично спрямованими оцінками. Так само художньою значимістю характеризуються численні мікрообрази фразеологічного типу на зразок сталої словосполучки *зів'яле листя*, що в поетичному стилі Івана Франка символізує нещасливе кохання і з цим символічним значенням стає елементом системи поетичномовних засобів. Подібні образи легко виділяються з мови поезії як образно-смыслові єдності, що виражають важливий зміст в естетичному його сприйнятті. Фразеологічна їх семантика формується по-різному: взаємодією прямих і переносних значень лексичних компонентів із доповненням авторською оцінкою (*струни серця* — у ліриці В. Сосюри; *жити раз, але в огні* — у поезії Д. Павличка і т. ін.) чи спонтанним поєднанням слів-компонентів із послабленою знаковою функцією (на зразок образу *на відстані серця* — з лірики І. Драча). Проте поетичний фразотвір є не лише семантичним процесом, а й функціональним становленням відповідних виразів. При цьому вказівка на позамовне, що є основою в інших сферах спілкування, підпорядковується актуалізації власне мовного: у формі поетичного фразеологізму всі складники того, що означається, є значимими, актуальними, мовна форма тут самодостатня й не потребує підтримки позамовною дійсністю.

Афоризм як мовна одиниця має безпосередній зв'язок із комунікативною функцією мови і становить висловлювання, що лежить в основі

будь-якого вербального спілкування. Саме висловлювання необхідно вважати тією реальною одиницею мови, у якій певні словесні знаки, поєднуючись між собою, реалізують зміст думки й водночас дають напрямок смислового наповненню вираженого змісту. Однак афоризм не є звичайним висловлюванням, його комунікативна природа ускладнена тенденцією до знакового статусу в системі мови. Слід мати на увазі й те, що поетичний афоризм у зіставленні з іншими різновидами афористичних одиниць відзначається своєрідністю і відповідно функціонує в мовленні як особливий, естетичний знак. Порівняно з повчальними народними афоризмами (прислів'ями) і, особливо, логічними афористичними утвореннями в публіцистичних текстах поетичні афоризми подають потрібну думку з більш підкресленою художньою маркованістю й відчутнішою спрямованістю на індивідуалізацію образу. Зіставмо за названими вище ознаками, наприклад, прислів'я *«Згода буде, а незгода руйнує»* та афористично актуалізовану фразу з Довженкової публіцистики *«Тільки велике товариство здатне на подвиги»*, з одного боку, і поетичний афоризм Андрія Малишка *«Не боїться темних туч, хто не ламає в леті ключ»*, з другого. В усіх наведених афоризмах узагальнена думка має прозоре образне вираження, але тільки в останньому спостерігається притаманна віршованій мові, у тому числі поетичній фразеології та афористиці, самодостатність мовної форми, її самостійна естетична значимість.

Поетичні фразеологізми та афоризми так чи інакше пов'язані з формальним (парадигматичним) і глибинним (символічним) типами знакового уявлення. Семантичну основу художнього вислову становить особлива взаємодія трансформованих лексичних значень його компонентів, при якій актуальний вияв певного змісту обов'язково доповнюється віртуальним смислом і частин, і цілого. У власне семантичному плані творення поетичного фразеологізму та афоризму має як екстенсiональний, так і інтенсiональний аспекти. Звернення поета до відтворюваного предметного чи уявного світу поєднується з визначенням зв'язку між обраними ним структурами та системою слів і словосполук. Естетично значимі надслівні утворення, якими є поетичні фразеологізми та афоризми, постають головним чином на ґрунті асоціативного образного переосмислення значень, властивого фігуральному мовленню, зокрема тропам.

Серед тропів, що реалізують експресивну та естетичну функції мови, провідна роль належить метафорі, значення якої передає нерозчленоване уявлення від суміщення ознак різних предметів і суб'єктивної оцінки тих ознак. Поширеним у поетичній мові є також метонімічний тип образного значення, що ґрунтується на суміжності предметів і передає суміщене враження від них як прилеглих просторово чи за

часом. Прикладом метафоричного образу, характерного для української поезії ХХ ст., може бути фразеологізоване утворення з лірики Павла Тичини *на струнах Вічності перебираю*, де предметна віднесеність із образом одинокої верби перекривається символічним означенням безконечності природи і творчості. Аналогічно формується художня семантика з відповідним смисловим спрямуванням і в афоризмі Василя Стуса *«Зболіле серце, як болід, в ночах лишає слід»* з метонімічним переносом в основі. Логічний зміст у поетичній фразеології та афористичі невіддільний від асоціативності уявлень і експресії, яким у семантико-смисловій структурі цих поетичномовних засобів, як видно з розглянутих ілюстрацій, належить надзвичайно важлива роль.

Естетично вартісні оцінні значення словосполучень і фраз художнього тексту, зараховуваних нами до поетичної фразеології та афористики, формуються не тільки на основі образних переносів у складі різноманітних тропів, а й з опорою на автологічне мовлення: при зіставленні конкретного та абстрактного, більш і менш узагальненого, певного і символізованого значень. Прикладами поетичної трансформації прямих лексичних значень можуть бути назви збірок віршів: *«Земля й вітер»* Павла Филиповича, *«Дорога під яворами»* Андрія Малишка, *«Пелюстки і леза»* Дмитра Павличка. Контекстуальна актуалізація (поняття «контекст» беремо в широкому розумінні) має місце також у семантико-смисловому становленні численних поетичних афоризмів на зразок Шевченкового *«І чужому навчайтесь, Й свого не цурайтесь»* чи співзвучного йому *«Є scarби, допоки їх шукають»* — з лірики Ліни Костенко. Питання, яке ставив О. Потебня щодо появи прислів'я (як постає воно з найпростішого виразу окремого випадку), може бути віднесене і до процесу формування значної частини поетичних фразеологізмів та афоризмів. Відповідь на нього (вислів із прямим найближчим значенням при переході його в прислів'я — поетичний твір — стає алегоричним образом [див. 5: 526]) указує на характер надслівних образних утворень фразеологічного та афористичного типів, зокрема тих, які не мають безпосереднього зв'язку з тропікою. Функціональна образна позначеність (як, наприклад, у поетичному фразеологізмі *на рушничок стати*) зближує автологічні в основі структури з відповідними металогічними образами, що у свою чергу сприяє системній організації таких специфічних засобів художньої мови, як поетична фразеологія та поетична афористика.

Підсумовуючи сказане вище, зауважимо, що з лінгвістичного погляду творення образних одиниць надслівної будови слід розцінювати як конструювання з комбінацій словесних знаків різноманітних словосполук і фраз, які Фердінанд де Соссюр зараховував до важливих ланок мовного коду. Поетичномовні фразеологізми та афоризми в усіх їх

структурно-функціональних різновидах підтверджують справедливність зауваження Едварда Сепіра про те, що структура мови дозволяє таке поєднання понять, яке вражає вас як стилістичне відкриття. На цьому й ґрунтується та функціональна здатність, якої відповідні утворення набувають поза своїм контекстом, стаючи при цьому засобами поетичності мовлення.

Здобутки української поезії двох останніх сторіч, особливо на рівні афористики, наочно демонструють естетичний напрямок розвитку мови, що виявляється в появі та функціонуванні знаків суспільно важливої інформації в художньому її сприйнятті. Чимало поетичних афоризмів (і попередніх епох, і нашого часу) актуалізують духовно-моральні орієнтири, так необхідні для нашого сучасника: *«Блаженний муж на лукаву Не ступає раду»* (Тарас Шевченко); *«З усіх старших найстарша правда»* (Леся Українка); *«Красен труд, хоч рясен піт»* (Максим Рильський); *«Забудеш рідний край, тобі твій корінь всохне»* (Павло Тичина); *«Морозять душу пуга»* (Василь Стус); *«Пахне істиною хліб»* (Іван Драч); *«Поета очі — це вітчизни очі»* (Микола Вінграновський); *«Цінує розум вигуки прогресу, душа скарби прадавні стереже»* (Ліна Костенко); *«Якщо планету вище підійму, Україна стане точкою опори»* (Петро Скунць) і т. ін. Вивчення афористичних надбань мови, як і поетичної фразеології, має здійснюватись у руслі відстоюваної Роланом Бартом «конотативної семіології» [1] — з переходом від аналізу статичного знака до аналізу динамічного процесу означування. При цьому власне семантика тісно переплітається зі стилістикою та лінгвопоетикою.

Суперечність між кодуванням та пошуком нових виразових засобів у мові взагалі, а в художній сфері спілкування особливо, є характерною ознакою мовного розвитку. Розглядаючи процеси втрати мовою зображальності та граматичної стрункості, О. Потебня підкреслив, що «мова в сучасному своєму вигляді є настільки ж твором руйнівної, скільки й відтворювальної сили» [5: 221]. Додамо до цього, беручи до уваги фундаментальні дослідження словесної творчості самим Потебнею, а також студії з проблем художньої мови численних його послідовників, що творче начало в розвитку мови превалює і що в динаміці мовної системи простежуються естетичні тенденції. Це підтверджують, зокрема, і наші спостереження над українською поетичною фразеологією та афористикою — цінним надбанням культури української мови.

Література

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М.: Прогресс, 1989. — 616 с.

2. Булаховський Л. А. Розвиток літературних мов // Вибрані праці: У 5 т. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 347–470.
3. Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. Вып. 5. — М., 1970. — С. 163–249.
4. Зорівчак Р. П. О. О. Потебня про фразеологічне багатство мови // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія: Зб. наук. праць. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 179–189.
5. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М.: Искусство, 1976. — 614 с.